

Іван Мищак

СОЦІАЛЬНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ У ПОВОЄННІ РОКИ: ІСТОРИОГРАФІЯ

*У статті проаналізовано висвітлення в радянській і сучасній українській історіографії соціальних перетворень на західноукраїнських землях у другій половині 40-х — на початку 50-х років ХХ століття. **Ключові слова:** геополітичні чинники, геополітична ситуація, транскордонна співпраця.*

***Mishak I. Social Transformation in Western Ukraine in the Postwar years: Historiography.** Article «Social Transformation in Western Ukraine in the Postwar years: Historiography», written by Mishak Ivan examines historiography of Social History of Western Ukraine. Illumination in soviet and modern Ukrainian historiography of social transformations in the West-Ukrainian territories in the second half of 40th — beginning 50th XX of age is analysed in the article. **Keywords:** geopolitical factors, geopolitical situation, cross-border cooperation.*

Звільнення території Західної України від гітлерівців і остаточне приєднання західноукраїнських земель до складу Українсь-

кої РСР привели до об'єднання українських земель в єдиній, хоч і Радянській, державі, що відповідало віковичним прагненням українського народу. Подібні зміни загалом позитивно сприймалися місцевим населенням, яке століттями боролось за об'єднання українських земель і створення власної незалежної держави. Водночас жорсткий тоталітарний режим і прискорена радянізація західних областей, потужний політичний, економічний і соціальний примус викликали рішучий спротив.

Соціальні перетворення в Західній Україні в повоєнні роки були предметом активного дослідження радянських істориків, які протягом кількох десятиліть намагалися довести турботу влади про місцевих мешканців і різке зростання соціального забезпечення й добробуту останніх. Ця тема розглянута в працях І. Богодиста, Л. Корнійця, К. Скрипника та ін. [1–3].

Водночас, численні архівні документи, які раніше зберігалися в спецфондах і введені до наукового обігу протягом двох останніх десятиліть, дозволяють по-новому підійти до вивчення повоєнних перетворень у Західній Україні. Відповідно, протягом останнього часу з'явилося чимало праць, автори яких на основі нових даних розкривають невідомі раніше сторінки історії та спростовують низку міфів і переконачень, притаманних попередній епосі.

Так, за словами О. Ленартовича, декларовані сталінською Конституцією права та свободи залишалися на папері, а реаліями життя в повоєнний період стали масові арешти, розстріли, грабунок, повна безправність селянства, переслідування за релігійні та політичні переконання. Крім того, введена родинна відповідальність за дії одного з членів сім'ї взагалі мало чим відрізнялася від колективної, що була свого часу запроваджена нацистськими окупантами. Підсумовуючи, історик слушно вказує на те, що соціального напруження не могла зняти і створена ілюзія «незалежної української держави — УРСР» [4, с. 27].

У радянській історіографії суспільні перетворення в Західній Україні подавалися виключно як значні позитивні зрушення. При цьому велика увага приділялася пропаганді переваг радянського ладу, соціальному захисту трудящих тощо. Особливу увагу радянські історики відводили порівнянню соціального становища українців у складі Польщі, Чехословаччини та Румунії в довоєнний період та відповідному їх забезпеченню в Українській РСР. Як зазначали В. Задорожний та М. Паламарчук, «говорючи про рівень реальних доходів робітників та селян, крім гарантованої

зарплати та доходів від сільського господарства, потрібно враховувати одержання трудящими цілого ряду виплат і пілг за рахунок державного бюджету». Автори також наголошували на безоплатній медичній допомозі і санаторному лікуванні, наявності пенсій для людей похилого віку і стипендій для студентів, грошової допомоги для інвалідів і малозахищених категорій населення тощо [5, с. 162]. У свою чергу, К. Скрипник відзначав прорив у боротьбі з епідеміями, зведення до мінімуму інфекційних і заразних захворювань, значне зниження смертності населення завдяки профілактичним заходам і створенню широкої системи медичного обслуговування [6, с. 19–20]. На підтвердження здобутків радянського періоду наводилися статистичні дані, які наочно демонстрували кількісні і якісні зміни.

Подібні твердження загалом відповідають дійсності і приймаються сучасними істориками. Так, О. Мальярчук акцентує увагу на поширенні масових епідемій у західноукраїнських селах у повоєнний період, що призвело до складної демографічної ситуації і перевищенні смертності над народжуваністю. Автор визнає, що радянська влада вела активну боротьбу з цим лихом, спрямувавши весь наявний у краї медичний персонал, однак брак медичних кадрів відчувався досить гостро [7, с. 33]. У свою чергу, Д. Веденєєв та О. Лисенко вказують на ряд заходів радянського уряду, спрямованих на соціальний захист тих категорій населення, які найбільше постраждали від війни: воїнів-інвалідів, дітей-сиріт і напівсиріт, родин військовослужбовців, що втратили годувальника, багатодітних сімей тощо. Такі дії влади, справедливо відзначають історики, не могли не викликати симпатій місцевого населення [8, с. 745]. Водночас вони наголошують, що недостатньо продумані заходи, які спрямовувалися на тотальну радянізацію західних областей, штучно прискорені темпи і насадження чужих місцевому менталітету ідеології, норм поведінки, управлінських принципів, широке застосування репресій викликали в багатьох людей неприйняття новацій, активний і пасивний щодо них спротив [8, с. 745].

При цьому більшість дослідників акцентують увагу на дуже низькому відсотку керівників різного рівня з місцевого населення. Так, В. Гулай переконаний, що комплектування апарату управління кадрами зі східних областей та місцевими висуванцями, головними критеріями для яких були соціальне походження та лояльність до влади, стало ще одним свідченням зміни соціального

складу інтелігенції за рахунок зниження її якісного рівня. Водночас така кадрова політика, на думку історика, виступала однією з важливих умов прискореної інтеграції регіону в радянську систему [9, с. 205–206].

Радянська історіографія намагалася пов'язувати перетворення у соціальной сфері із докорінною зміною суспільного ладу, соціальної структури населення, підвищенням його освітнього і культурного рівня тощо. Так, автори фундаментального академічного видання «Історія Української РСР» відзначали різке зростання чисельності робітників у Західній Україні порівняно з довоєнним періодом. Вказуючи на успіхи радянської влади в процесі підготовки кваліфікованих працівників з-поміж місцевих мешканців, вони все ж визнали, що найбільш поширеним видом підготовки було індивідуальне і бригадне навчання безпосередньо на робочих місцях з використанням короткострокових курсів, шкіл передового досвіду, занять у гуртках технічного мінімуму та ін. [10, с. 121].

Соціальним змінам у західноукраїнських областях радянські вчені завдячували перш за все ефективній політиці Комуністичної партії і уряду. Разом з тим, Ю. Шаповал прикметною рисою цього часу слушно називає досить незначну питому вагу членів партії і керівників різних рівнів з місцевого населення. За його словами, кадровий потенціал нарощувався значною мірою за рахунок приїжджих з інших регіонів України та СРСР, які в переважній більшості не знали мови, звичаїв, традицій та й не намагалися пристосуватися до місцевих умов і поважати місцевих мешканців [11, с. 186]. Подібного погляду дотримується Ю. Сорока, який вважав за необхідне підкреслити, що переважна більшість із майже сотисячної армії приїжджих партійних, радянських, господарських, прокурорсько-судочинських, культурно-освітніх працівників вважала себе в тимчасовому відрядженні й поводитися відповідним чином [12, с. 20]. До того ж історики аргументовано стверджують, що в досліджуваній період продовжувалася ще передвоєнна практика, коли до західного регіону надсилалися далеко не найкращі номенклатурні працівники [13, с. 110].

Про подібне безпідставне засилля приїжджих «спеціалістів» наголошував єврейський письменник Нафтали-Герц Серф-Кон у своєму «Звіті про поїздку в Чернівці». Відвідавши місто в 1944 р., він звернув увагу на те, що «сюди радянська влада переселяє з найвіддаленіших куточків країни людей, які часто не є членами партії чи спеціалістами, водночас нерідко кращих робітників, фахівців

легкої промисловості, а також людей з вищою освітою відправляють на чорні роботи на схід» [14, с. 107]. Волонтаристські заходи радянської адміністрації призвели до масового виїзду за кордон у повоєнний період інтелігенції, у першу чергу євреїв, які не бажали змінювати професію та усталений спосіб життя. Подібні свідчення певною мірою спростовують тези радянської історіографії про відсутність у Західній Україні фахівців, які могли працювати у промисловості, а також низьку кваліфікацію і нечисленність місцевих лікарів, учених, вчителів, представників творчих професій.

Крім того, В. Юрчук вказує [15, с. 20, 33] на неоднозначність та непослідовність радянської політики в західних областях України, що проявлялося в грубих порушеннях законності — тут засвідчувалися численні факти неправильного обкладання податками, випадки примусового розміщення державних позик та інші зловживання, які лише погіршували соціальне становище місцевих мешканців.

Кроком держави щодо завоювання симпатій у жителів західного регіону України О. Гаврилюк називає надання в кредит певної матеріальної допомоги, організацію земельних громад тощо. Водночас, позитивно розцінюючи діяльність земельних громад, які за розпорядженням Раднаркому Української РСР були створені в усіх західних областях республіки, автор на підставі раніше секретних документів ЦК КП(б)У доводить, що їх робота часто спрямовувалася не на виконання робіт відповідно до власного статуту і підвищення добробуту населення, а на здійснення поточних господарських і політичних кампаній, ініційованих партійно-державними структурами [13, с. 112].

Оскільки переважну більшість жителів Західної України становило сільське населення, то саме соціальним перетворенням на селі радянська історіографія приділяла помітну увагу. Загалом для тогочасних праць було характерним пропагування здобутків влади у галузі сільського господарства, позитивів колгоспної системи господарювання, підвищення добробуту селян тощо. Можна певною мірою погодитися з твердженням К. Скрипника [6, с. 13] про підвищення життєвого рівня населення краю завдяки впровадженню безкоштовної освіти, соціальному забезпеченню, відсутністю витрат на засоби виробництва. Однак практично всі автори замовчували складності й прорахунки, використання соціального примусу, нав'язування економічно не обґрунтованих відпускних цін, приміром, на техніку, та закупівельних на сіль-

ськогосподарську продукцію. І хоча І. Блага та В. Янчко правильно вказували, що радянська земельна реформа спричинила докорінні соціальні зміни на селі, їхня теза про те, що «малоземельних селян було наділено землею, а безземелля ліквідовано» [16, с. 166], справедливо спростовується сучасними істориками, які проливають світло на особливості колективізації й ліквідацію потужних селянських господарств краю, що, знову ж таки, негативно позначилося на сільському населенні краю загалом.

Характерно, що радянські історики всіляко намагалися підкреслити переваги радянського способу господарювання, часом зовсім не вдаючись до хоча б якогось аргументування. За словами Б. Бабія [17, с. 159], «на основі колгоспного ладу ... рік у рік зростають грошові прибутки колгоспників, розквітає заможне і культурне колгоспне життя». Подібні твердження бачимо в численних працях радянського періоду. Водночас монографічні дослідження та статистичні дані про щорічну допомогу колгоспам технікою й посівним матеріалом, надання багатомільйонних кредитів тощо, які мали, на думку авторів [18–21], наочно продемонструвати турботу партії та уряду про західноукраїнських селян, фактично стали свідченням низької виробничої ефективності місцевих колгоспів та радгоспів, їх неспроможності виживати без державних дотацій та, відповідно, розвивати соціальну сферу.

Можна цілком погодитися зі словами П. Когути про те, що колективізація в Західній Україні розглядалася не як кінцева мета процесу перебудови села, а як засіб взяття під контроль сільського господарства цього регіону для вирішення, у першу чергу, життєво важливих для себе соціальних, економічних і політичних завдань: забезпечення державі необхідної товарності сільськогосподарського виробництва, зміни соціального статусу і класової структури селянства, його моралі, ліквідація соціальної та матеріальної баз формування ОУН і УПА тощо. Тому з самого початку, наголошує автор, у процесі колективізації були проігноровані об'єктивні економічні закони, західноукраїнська сільська традиція, а ставка зроблена на командно-адміністративні методи, що призвело до масових зловживань та насильства. Беззаконня і зумовило в кінцевому підсумку стагнацію, кризовість, занепад на шляху розвитку сільського господарства регіону в майбутньому [22, с. 70].

І. Кунець звертає увагу на те, що податковий прес був чи не найбільш дієвим стимулом для зростання кількості колгоспників,

оскільки для них податки було істотно знижено або взагалі скасовано, а для індивідуальних господарств вони підвищувалися на 50%. Крім того, підкреслює автор, особливо тяжким був податковий прес для тих, кого віднесли до категорії куркулів, хоча чітких критеріїв для їх виокремлення не було. При цьому для «куркульських» господарств податок був ще більшим, ніж для інших індивідуальних господарств [23, с. 203–204]. Отже, переконані сучасні дослідники, незважаючи на значно вищу економічну ефективність індивідуальних селянських господарств Західної України, порівняно з колгоспами, у такому способі господарювання влада не була зацікавлена.

Н. Жулканич безпосередньо пов'язує важкі умови життя селян Західної України, як і радянських селян взагалі, з існуванням колгоспів. За її словами, функціонування та розвиток соціальної сфери на селі підтримували, в основному, суб'єкти господарювання агропромислового комплексу. Однак слабкий фінансовий стан колгоспів та радгоспів західноукраїнських областей не сприяв розбудові соціально-культурної сфери села [24]. І. Сушик також вважає, що ставка на відновлення роботи важкої промисловості, економію й накопичення фінансів та ресурсів за рахунок сільського господарства, легкої промисловості та соціальної сфери зумовили стагнацію сфери обслуговування та постачання, а в підсумку — низький життєвий рівень населення [25, с. 6]. Варто зазначити, що радянські історики, як правило, висловлювали цілком протилежну точку зору. Так, І. Кошарний наголошував, що «соціалістична індустріалізація і колективізація сільського господарства, подальший підйом народного господарства і добробуту трудящих створювали необхідні умови для культурних перетворень, а успіхи культурної революції, у свою чергу, активно впливали на розвиток економіки, успішне вирішення всіх завдань соціалістичного будівництва» [26, с. 39–40]. Однак оприлюднені протягом останніх років документальні матеріали та новітні здобутки української історіографії досить скептично розцінюють подібні твердження.

Загалом у новітніх дослідженнях переважно акцентується увага на складному становищі селян-колгоспників не лише Західної України, а й всього Радянського Союзу. Так, Л. Місінкевич доводить, що в повоєнний відбудовчий період для колгоспників було підвищено норми виробітку, збільшено мінімум вироблених трудоднів і одночасно зменшено за них оплату, урізано розміри присадибних ділянок та збільшено на них податки. Отже, підсу-

мовує автор, натуральні, грошові податки, примусова державна позика, страховки, самообкладання — усе це лягло непосильним тягарем на плечі селян [27, с. 110]. Однак соціальне становище сільських жителів у Західній Україні, де прискорені методи колективізації і боротьба з національно-визвольним рухом призводили до численних порушень навіть за визнанням радянських органів, було ще складнішим.

Таким чином, українська радянська та новітня історіографія по-різному розцінюють соціальні перетворення в Західній Україні в повоєнні роки. Радянські історики бачили в цих змінах лише позитивні моменти, акцентуючи увагу на поліпшенні соціального забезпечення і зростанні добробуту населення порівняно з довоєнним періодом. У свою чергу, більшість сучасних істориків хоча і визнає позитивні здобутки, проте вказує на нехтування владою звичаїв і традицій місцевих мешканців, насильницьке руйнування усталеного способу життя й потужний соціальний примус, що негативно позначилося на становищі жителів краю в цілому.

1. Богодист І. Соціалістичне будівництво в західних областях УРСР / Іван Богодист. — К.: Видавництво Київського університету, 1961. — 176 с.

2. Корнієць Л. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР / Леонід Корнієць. — К.: Держполітвидав України, 1950. — 31 с.

3. Скрипник К. І. Підвищення матеріального добробуту і культурного рівня колгоспного селянства західних областей України (1945–1955 рр.): дис. ... канд. іст. наук / К. І. Скрипник. — Дрогобич. — 1970. — 321 арк.

4. Ленартович О. Ю. Селянство Західної України у національно-визвольній боротьбі 1944–1950 рр. / О. Ю. Ленартович. — Луцьк, 1998. — 152 с.

5. Задорожний В. Успіхи економічного розвитку західних областей Української РСР / В. Задорожний, М. Паламарчук. — К.: Держполітвидав УРСР, 1960. — 175 с.

6. Скрипник К. И. Повышение материального благосостояния и культурного уровня колхозного крестьянства западных областей Украины (1945–1955 гг.): автореф. дисс. канд. ист. наук / К. И. Скрипник. — Львов, 1970. — 23 с.

7. Малярчук О. М. Тоталітаризм проти західноукраїнського села / О. Малярчук. — Івано-Франківськ: МістоНВ, 2008. — 228 с.

8. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси / Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. Відповід. ред. В. А. Смолій. — К.: Наукова думка, 2002. — 952 с.

9. Гулай В. Кадрова політика радянського режиму в західних областях України в перші повоєнні роки / В. Гулай // 1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали Міжнародної наукової конференції 23–24 вересня 1939 р. / Львівський національний університет імені Івана Франка. — Львів, 2001. — С. 205–208.

10. История Украинской ССР. В десяти томах. Том девятый: Украинская ССР в период построения развитого социалистического общества (1945 — начало 60-х годов). — К.: Наукова думка, 1985. — 582 с.

11. Шаповал Ю. Війна після війни / Ю. Шаповал // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / НАН України; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича / Ю. Сливка (упоряд. і відп. ред.). — Л.: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. — С. 184–200.

12. Сорока Ю. М. Населення західноукраїнських земель в етнополітичному та демографічному вимірах (1939–1950 рр.): автореф. дис. д-ра іст. наук: 09.00.12 «Українознавство» / Ю. М. Сорока. — К., 2009. — 33 с.

13. Гаврилюк О. Політика радянзації в західному регіоні України наприкінці Другої світової війни / О. Гаврилюк // Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття». Чернівці, 16–18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення / Українське історичне товариство, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Відповідальні редактори: Л. Винар, Ю. Макар. — Чернівці: Рута, 2001. — Т. 2. — С. 109–114.

14. Суровцев О. Соціальна та психологічна адаптація буковинського єврейства після подій Голокосту до умов радянського ладу (1944–1946 рр.) / О. Суровцев // Питання історії України. Збірник наукових праць. — Чернівці: Технодрук, 2008. — Т. 11. — С. 105–111.

15. Юрчук В. І. Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло і тіні / Василь Юрчук. — К.: Асоціація «Україно», 1995. — 80 с.

16. Блага І. П. Зростання продуктивних сил закарпатського села за роки радянської влади / І. П. Блага, В. Ф. Яночко // Возз'єднання українських земель в єдиній українській радянській державі — торжество ленінської національної політики КПРС (Матеріали науково-теоретичної конференції, присвяченої 30-річчю возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною. 17–18 квітня 1975 р.) / Ред. кол. О. В. Хланта (відп. ред.) та ін. — Ужгород, 1976. — С. 165–169.

17. Бабій Б. М. Возз'єднання Західної України з Українською РСР / Борис Бабій. — К., 1954. — 196 с.

18. Варецький В. Л. Соціалістичні перетворення в західних областях УРСР / Василь Варецький. — К.: Вид-во АН УРСР, 1959. — 298 с.

19. Сироцинський К. Перемога колгоспного ладу в західних областях Української РСР / Костянтин Сироцинський. — К.: Держполітвидав УРСР, 1953. — 96 с.

20. Столяренко В. П. Ленінським шляхом. Діяльність Комуністичної партії по організаційно-господарському зміцненню колгоспів західних областей Української РСР. 1951–1958 рр. / Василь Столяренко. — К.: Вид-во Київського університету, 1968. — 239 с.

21. Черниш Й. Д. Комуністична партія України — організатор соціалістичних перетворень на селі в західних областях УРСР (1939–1958 рр.) / Йосип Черниш. — Львів: Видавництво Львівського університету, 1963. — 267 с.

22. Когут П. В. Колективізація в західноукраїнському селі / Петро Когут. — Л., 2000. — 80 с.

23. Кунець І. Адаптація депортованих з Польщі українців у Тернопільській області в 1944–1948 рр. / І. Кунець // Історико-політичні проблеми сучасного світу: Збірник наукових статей. — Чернівці: Рута, 2009. — Т. 19–20. — С. 203–207.

24. Жулканич Н. М. Сільське господарство Закарпаття: соціально-економічний аспект (друга половина 40-х — 80 роки ХХ століття): автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Н. М. Жулканич. — Л., 2004. — 20 с.

25. Сушик І. В. Соціально-економічні та культурні процеси на Волині (1944–1953 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / І. В. Сушик. — Львів, 2004. — 17 с.

26. Кошарный И. Я. Культурное строительство в западных областях Украинской ССР (1939–1958 гг.): автореф. дисс. д-ра ист. наук: 07.00.02 / И. Я. Кошарный. — Львов, 1972. — 74 с.

27. Місінкевич Л. Л. Реабілітація жертв політичних репресій в Україні (друга половина ХХ — початок ХХІ століття) / Леонід Місінкевич. — К.; Хмельницький: Вид-во ХУУП, 2009. — 424 с.